

антів став витонченою формою тотального контролю та стеження за ними.

У плані подальшого дослідження теми цікавим бачиться розкриття аспектів адаптації колишніх «східних робітників» у радянському суспільстві, їхня соціальна реабілітація, повернення із небуття в умовах незалежності Української держави.

В статье исследуются формы контроля и наблюдения за «остарбайтерами» как нелояльной к советской власти категории населения в послевоенном Советском Союзе.

Ключевые слова: нацизм, остарбайтеры репатрианты, фильтрация, Чрезвычайная комиссия, учет.

The article investigates the forms of control and monitoring Ostarbeiter as disloyal to the Soviet power category of the population in the postwar Soviet Union.

Key words: Nazism, Ostarbeiter immigrants, filtering, Emergency Commission, records.

*Олег Бажан**

ПЕТРО ШЕЛЕСТ: ВИГНАННЯ З ПОЛІТИЧНОГО ОЛІМПУ

Статтю присвячено одному з драматичніших епізодів у політичній кар'єрі українського партійного діяча Петра Шелеста. Аналізується механізм та технологія усунення від влади першого секретаря ЦК КПУ на початку 1970-х рр.

Ключові слова: Петро Шелест, автономіям, маланчукізм, націонал-комунізм.

Процес лібералізації радянського режиму, який розпочався відразу після смерті Й. Сталіна справив значний вплив на політичну й моральну-психологічну атмосферу в Україні. Початковий період десталінізації українського суспільства характеризувався припиненням масового терору, кампаній боротьби з буржуазним націоналізмом, уповільненням процесу русифікації, зростанням

* *Бажан О.Г.* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

питомої ваги українців як в керівництві республіки, так і всього СРСР. У червні 1953 р. на пленумі ЦК КПУ з посади першого секретаря ЦК КПУ звільнено росіянина Л. Мельникова, звинувативши його русифікації вищої школи і дискримінації місцевих кадрів на Західній Україні. На цьому пленумі за рекомендацією Президії ЦК КПРС керівником республіканської партійної організації вперше обрано українця — Олексія Кириченка (якщо не враховувати короткий термін перебування на цій посаді у 1920-х роках Д. Мануїльського). Підтримка українською політичною верхівкою М. Хрущова в його прагненні здобути владу у Москві призвело до посилення українського фактора як у суспільно-політичному житті республіки, так і всього СРСР.

Зростання ролі національного елемента в партійному і державному апаратах, в управлінні господарським і культурним життям закріпив XVIII з'їзд Компартії України, що відбувся у березні 1954 р. Питома вага українців у новообраному ЦК КПУ збільшилася з 62 % до 72 %. Ігноруючи попередню практику партійного будівництва, пленум ЦК КПУ від 26 березня 1954 р. обрав до складу Президії ЦК майже виключно українців — О. Кириченка, М. Гречуху, Н. Кальченка, О. Корнійчука, Д. Коротченка, І. Назаренка, М. Підгорного.

Тенденції до «коренізації» спостерігалися і в державному апараті. У 1953 р. заступниками Голови Ради Міністрів УРСР став драматург О. Корнійчук та син відомого західноукраїнського письменника Василя Стефаника — Семен. Згодом збільшилася частка українців і у середній ланці управління республікою.

Зміцнила позиції українська політична еліта і в Москві. У червні 1957 р. під час боротьби з такою званою антипартійною групою на чолі з Г. Маленковим відчутна допомога першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка Микиті Хрущову сприяла його кар'єрному росту. Захопивши всю повноту влади, М. Хрущов у грудні 1957 р. рекомендував О. Кириченка на посаду секретаря ЦК КПРС — другої людини в партії. У 1957–1958 рр. кандидатами у члени Президії ЦК КПРС обрано Голову Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченка і нового першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного, який очолював Компартію України з грудня 1957 р. до липня 1963 р. Активний провідник політики М. Хрущова в Україні М. Підгорний влітку 1963 р. стрімко «пішов вгору», ставши секретарем ЦК КПРС.

Широка хвиля «українізації» партійних та державних структур республіки була результатом зусиль М. Хрущова, спрямованих на подолання надмірного централізму і розширення сфери політичної активності національних еліт. Така спрямованість союзного уряду простежувалася під час святкування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. Урочисті збори, виставки, концерти тривали впродовж першої половини 1954 р. Проте центральною подією ювілейних торжеств, стала передача Криму, до складу УРСР. 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ «Про передачу Кримської області із складу РРФСР у склад УРСР», обґрунтовуючи своє рішення спільністю економіки, територіальною близькістю та тісними господарськими і культурними зв'язками між Кримом і Україною.

Водночас акція передачі Криму до УРСР, що мала продемонструвати «вияв дружби і довір'я російського народу до українського» і підкреслити особливий статус України у складі СРСР, посилювала автономістські домагання нового українського керівництва. Виявом прагнення економічного автономізму стало рішення ЦК КПУ у 1957 р. про передачу Українському Держплану функції планування та контролю над всією республіканською економікою. Найвищий розквіт українського офіційного автономізму припадає на 1963–1972 рр., коли першим секретарем КП(б)У був Петро Шелест. Прийшовши до влади на хвилі повоєнної українізації, П. Шелест виступав за надання більших прав республіці у внутрішній та зовнішній економічній політиці, а в період згортання ліберальних реформ в СРСР в середині 1960-х рр., толерантно ставився до національно-культурного відродження в Україні.

Незважаючи на наступ московських консерваторів в середині 1960-х рр., посилення реакції в усіх сферах життя, П. Шелест намагався відстоювати економічні інтереси України перед центром, зокрема в збереженні вугільної промисловості Донбасу, прихильно ставився до українського національно-культурного відродження. У умовах суцільної політики русифікації вагомими були його виступи, спрямовані на підвищення статусу української мови на V з'їзді письменників України (листопад 1966 р.), перед студентами Київського університету у 1968 р. З дозволу партійної верхівки у 1965 р. були зроблені деякі спроби поширення української мови у вищій школі. Зокрема, виступаючи на нараді ректо-

рів і секретарів партійних організацій вищих навчальних закладів у липні 1965 р., секретар ЦК Компартії України з ідеології Андрій Скаба дав вказівку про перехід викладання у ВНЗах республіки українською мовою в тримісячний термін. Аналогічні рішення прийняли деякі органи державного управління. В свою чергу Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР розробило заходи, згідно з якими передбачалося запровадити у вузах, на курсах і в академічних групах факультативне вивчення української мови. Українська мова мала стати мовою наукових журналів, підручників і посібників. Незважаючи, що накреслені плани на практиці реалізовані не були, вони засвідчили сміливі спроби українського керівництва хоча б частково протистояти процесу русифікації в республіці.

Зрозумів і схвалив П. Шелест ініціативу української інтелігенції щодо увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва. Він не лише підтримав висунуті пропозиції громадськості, а й висловив сподівання, що внаслідок проведення наполегливої роботи буде створений величний козацький меморіал на острові Хортиця. Прийнята з цього приводу постанова Ради міністрів УРСР (вересень 1965 р.) оголошувала острів Хортиця в м. Запоріжжі державним історико-культурним заповідником, на території якого передбачалося закладення і впорядкування тематичного садово-декоративного парку історії запорізького козацтва¹.

Проукраїнський курс керівника республіканської партійної організації знайшов своє відображення і в авторській книзі «Україно наша радянська», що побачила світ у 1970 р. На перший погляд відверто ідеологічно-пропагандистська праця П. Шелеста наочно демонструвала увагу республіканської партійно-державної еліти до соціально-економічних проблем України, зацікавлення її історією та культурою. Іноді П. Шелест виступав на захист окремих українських діячів культури, що зазнали ідеологічних гонінь, зокрема І. Дзюби, І. Світличного.

Водночас П. Шелест залишався типовим виразником радянської командно-адміністративної системи. Саме за часів його керів-

¹ Див докл.: Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х – 80-х рр. XX ст. Зб. док. та матер. – К., 1997. – 474 с.

ництва республікою (в серпні–вересні 1965 р. та січні–квітні 1972 р.) відбулися масові каральні операції, спрямовані проти українського національного руху. У серпні 1968 р. П. Шелест виступив одним з ініціаторів придушення «Празької весни», яка на його думку, сприяла поширенню антирадянських настроїв в Україні².

Однак проведення П. Шелестом автономістського курсу, його самостійність у вирішенні питань не могли сподобатися союзному керівництву. Крім того, генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв ніколи не приховував своєї симпатії до представника так званого «дніпропетровського клану» Володимира Щербицького, якому всіляко сприяв у просуванні кар'єрними сходінками. Колишній партійний функціонер Юрій Єльченко в одному із інтерв'ю стверджував:

«Ми знали, що у Брежнєва Володимир Васильович був більш, ніж поважаною людиною, вихідцем з одного — Дніпропетровського — «партійного гнізда». Не виключено, що Брежнєв бачив у ньому і свого наступника. Однак на шляху стояв Шелест»³.

Опального при М. Хрущові першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ В. Щербицького за вказівкою нового лідера радянської держави у жовтні 1965 р. вдруге призначили головою Ради міністрів УРСР (прикметним є той факт, що Шелест заперечував проти призначення В. Щербицького керівником республіканського уряду, оскільки на цю посаду раніше був висунутий Олександр Ляшко). Наступного року Щербицького обирають кандидатом, а у квітні 1971 р. членом політбюро ЦК КПРС. Подібний крок Кремля збентежив Петра Шелеста. У щоденнику він зазначив:

«Зі мною про вибори Щербицького розмови не було... Обрання Щербицького до складу Політбюро — це сигнал не на мою користь. Хоча Брежнєв це і прикриває значимістю для республіки, але республіка завжди мала свою значимість, а такого не було, щоб у складі від республіки двоє було чоловік у політбюро членами»⁴.

² Перший секретар ЦК КПУ П. Ю. Шелест в чехословацьких подіях 1968 р. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К., 2001. — Вип. 12. — С. 70–79.

³ *Шелест Петро*. «Справжній суд історії ще попереду...»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. — К., 2003. — С. 761.

⁴ Там само. — С. 342.

Політичну рокировку у керівництві Української РСР було розпочато Леонідом Брежнєвим під час роботи травневого 1972 р. пленуму ЦК КПРС. 19 травня 1972 р. у перерві між засіданнями Л. Брежнєв у розмові П. Шелестом несподівано запропонував йому «підвищення» — посаду заступника голови Ради міністрів СРСР:

«Ти, Петре Юхимовичу, уже 10 років першим секретарем КПУ, може пора тобі змінити обстановку. Коли довго працюєш на одному місці, притупляється чуття, набридаєш ти людям, а вони тобі... Треба змінити обстановку. З твоїм досвідом ти потрібен тут, у Москві. А там треба омолодити кадри, треба готувати зміну. Давай згоду все буде добре — це я тобі говорю».

Особистій пропозиції Генсека Петро Шелест не міг відмовити. Після завершення пленуму відбулося засідання політбюро ЦК КПРС, на якому було ухвалено рішення:

«Затвердити тов. П. Ю. Шелеста заступником голови Ради Міністрів СРСР, звільнивши його від обов'язків першого секретаря ЦК Компартії України»⁵.

Невдовзі 25 травня 1972 р. відбувся пленум ЦК КПУ з порядком денним:

«Про першого секретаря ЦК КПУ України».

Рішення партійного форуму виглядало таким чином:

«У зв'язку з призначенням тов. Шелеста П. Ю. заступником голови Ради Міністрів СРСР звільнити його від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КП України. 2. Обрати першим секретарем ЦК КП України тов. Щербицького В. В. Просити ЦК КПРС затвердити п.2 цієї постанови»⁶.

Пленум ЦК КПУ проходив у відсутності Петра Шелеста, якого напередодні терміново викликав до столиці М. Суслов, мотивуючи тим, що:

«у Москві багато роботи у зв'язку з приїздом американського президента Ніксона».

Петро Шелест наказ головного ідеолога ЦК КПРС прибути до Кремля на сторінках власного щоденника пояснив так:

⁵ Шелест Петро. «Справжній суд історії ще попереду...». – С. 375–376.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 2, спр. 11, арк. 3.

«Мабуть, до них дійшов настрої і висловлювання серед членів ЦК КПУ і партійного активу щодо мого такого “висування” і використання кадрів. Ось вони і вирішили “зманеврувати”, відкласти Пленум ЦК і провести його за моєї відсутності. Усе це виглядало несолідно, по-дурному, боягузливо, по-зłodійськи»⁷.

Зміщення П. Шелеста і заміна його слухнянішим В. Щербицьким зумовили подальші кадрові зміни, які здійснювалися під приводом «оздоровлення апарату ЦК КПУ». На жовтневому 1972 р. пленумі ЦК КПУ був увільнений від обов'язків секретаря ЦК Компартії України з ідеологічних питань Ф. Овчаренко, звинувачений у «непослідовності і безпринципності». Його наступником було обрано теоретика і борця з українським націоналізмом Валентина Маланчука. Вже з перших кроків перебування на високій партійній посаді В. Маланчук усіяко прагнув підтвердити репутацію «патріота-інтернаціоналіста» тому рішуче взявся за ліквідацію навіть тих незначних здобутків, здійснених з ініціативи української інтелігенції у сфері національно-культурної політики в 1950–1960-х рр. Період перебування В. Маланчука на посаді головного ідеолога ЦК КПУ (1972–1979 рр.) отримав назву «епоха маланчукізму», для якої характерними були різке зростання політичних репресій, жорсткий ідеологічний пресинг на творчу інтелігенцію, нищівні руйнації в українській національній культурі. В. Маланчук став одним з ініціаторів розгортання кампанії по боротьбі з націонал-комунізмом, здійснення заходів, спрямованих на штучне звуження сфери вжитку української мови, дискримінацію заборононої Української автокефальної православної церкви, натхненником перманентних ідеологічних «чисток» в Спілці письменників України, академічних установах республіки.

Пертурбації в ідеологічному апараті ЦК КПУ підготували підґрунтя для початку кампанії шельмування «незручного» й «небажаного» в Україні політика, яка розпочалася восени 1972 р. з критики книги П. Шелеста «Україно наша радянська». 12 вересня 1972 р. на адресу ЦК КПУ надійшли висновки вчених Академії наук України щодо книги П. Ю. Шелеста «Україно наша Радянська» за підписами директора Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР академіка М. Шамоти, академіка-секретаря Відділен-

⁷ Шелест Петро. «Справжній суд історії ще попереду...». – С. 377–378.

ня економіки, історії, філософії та права АН УРСР Бориса Бабія, заступника директора Інституту історії АН член-кореспондента АН УРСР Арнольда Шевелева. Здійснивши «об'єктивний аналіз» поважні вчені звернули увагу, що у книзі «допущено ряд методологічних, ідейних помилок та серйозних недоліків». Зокрема, автори розлогої рецензії вказували на той факт, що в книзі занадто уваги приділяється минулому України, ідеалізується українське козацтво та Запорізька Січ, спостерігається відхід від партійних позицій, відсутній чіткий класовий аналіз й оцінка окремих історичних явищ, не розкрито послідовність розвитку співробітництва українського народу з російським, надмірно ставиться наголос на досягненнях УРСР, «слабко пов'язуючи їх з успіхами усієї країни» тощо⁸. Підсумовуючи висловлені зауваження, науковці-гуманітарії дійшли висновку, що книга П. Шелеста не може використовуватися в науково-дослідницькій та пропагандистській роботі, а її розповсюдження серед читацького загалу є вкрай не бажаним. У зв'язку з цим рецензенти вважали, що

«про недоліки згадуваної книги доцільно було б у прийнятній формі ознайомити партійний і господарський актив, наукову громадськість, а можливо, широкі кола читачів».

Висновки спеціалістів з АН УРСР стосовно книги П. Шелеста стали предметом спеціального розгляду в ЦК КПУ 20 лютого 1973 р. Після обговорення було ухвалено відповідну постанову ЦК КПУ, в якій накреслено подальший план дій: публікація в журналі «Комуніст України» аргументованої редакційної рецензії на книгу П. Шелеста «Україно наша радянська», після чого провести роботу по вилученню її з бібліотечних фондів республіки⁹.

Отримавши дозвіл з Кремля на проведення вже публічної політичної розправи проти колишнього керівника республіки, у квітні 1973 р. у друкованому органі ЦК КПУ журналі «Комуніст України» з'явилася рецензія «Про серйозні недоліки однієї книги», в якій Шелест був звинувачений в «національній обмеженості» і «місництві».

Одночасно за наказом голови Державного комітету РМ УРСР у справах видавництва, поліграфії та книжкової торгівлі Білогуро-

⁸ Національні відносини в Україні у ХХ ст. – К., 1994. – С. 398–406.

⁹ Там само. – С. 406–407.

ва видана тиражем 100 тис. примірників книга П. Шелеста у стислі терміни повинна була зникнути з продажу та бібліотек. Однак траплялися й казуси. Не знаючи про таємний циркуляр стосовно заборони книги опального політика, працівники Київського обласного книготоргу в 1973 р. помилково відібрали екземпляри «Україна наша радянська» для продажу учасникам наради республіканського партактиву. Лише після втручання співробітників Комітету держбезпеки книга до продажу не була допущена. Полювання на книгу П. Шелеста тривало і в наступні роки. Наприкінці липня 1975 р. голова КДБ при РМ УРСР В. Федорчук інформував В. Щербицького про виявлення на базі Київського облкниготоргу 714 екземплярів та відповідно 5 примірників крамольної книги на складі книжкового магазину № 37 м. Харкова¹⁰.

«Антишелестівська» кампанія знайшла продовження на квітневому пленумі ЦК КПУ 1973 р., присвяченому «завданням партійних організацій республіки по дальшому покращенню роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС». Лейтмотивом доповіді, зробленої першим секретарем ЦК КПУ В. Щербицьким 17 квітня 1973 р., стала критика колишнього політичного керівництва, на чолі з П. Шелестом, яке начебто допустило помилки в кадровій політиці, суттєві прорахунки в національно-культурній сфері, вчасно не помітило поширення «бацил» буржуазного націоналізму в наукових установах, творчих спілках, громадських організаціях. Поряд із закликами «посилити політичну пильність, рішуче припинити спроби пропаганди націоналістичних поглядів, давати відсіч проповідникам націонал-комунізму» В. Щербицький вкотре зупинився на ідеологічних хибках книги П. Шелеста «Україно наша Радянська», яка нібито побачила світ без відома ЦК КПРС та ЦК КП України. Він поінформував учасників партійного пленуму про мотиви появи рецензії на крамольну книгу у журналі «Комуніст України»:

«Зробити це було необхідно не тільки тому, що значна кількість положень цієї книги неправильні, не сприяють інтернаціональному виханню кадрів, а деякі наші працівники без необхідності політичного аналізу стали ними користуватися, але і тому, що цю книгу можуть використовуватися у

¹⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 10, арк. 23.

антирадянській пропаганді закордонні націоналістичні центри. Цей факт повинен послужити ще одним нагадуванням про величезну відповідальність і авторів та видавців, незалежно від їх становища»¹¹.

Естафету критики Петра Шелеста на поважному партійному зібранні підхопив перший секретар Харківського обкому КПУ І. Соколов, який у виступі зупинився на «ганебному» стилі роботи колишнього керівника республіканської партійної організації, «допущених помилках у мовній практиці, намаганні до галасу, парадності, самовихвалянні, шкідливому випинанню старовини»¹². Голова Комітету народного контролю УРСР О. Маленкін та перший секретар Одеського обкому КПУ П. Козир закликали притягнути П. Шелеста до суворої партійної відповідальності за серйозні недоліки у підборі кадрів та помилки в національному питанні¹³. Звинувачення щодо примирливого ставлення П. Шелеста до проявів націоналізму та шкідливості книги «Україно наша Радянська» прозвучало у виступах секретарів Дніпропетровського та Львівського обкомів КПУ А. Ватченка та В. Куцєвола¹⁴. Міністр вищої та середньої спеціальної освіти Ю. Даденков засудив вказівки П. Шелеста, висловлені ним під час відвідин Київського держуніверситету, друкувати підручники для вищої школи в республіці лише українською мовою¹⁵. Злива критики на адресу колишнього першого секретаря ЦК КПУ пролунала із вуст першого секретаря Кримського обкому КПУ М. Кириченка:

«Я хочу сказати про те, чому ми всі були свідками, про публічні виступи на нарадах, пленумах. Поки йшла розмова про господарські справи — нічого. Як тільки доходить до політичного розбору, тов. Шелест обриває, досить Вам, завершуйте. Я пригадую на одній з таких нарад у виступі говорив про шкідливий, націоналістичний до мозку кісток вірш “Мати” Миколи Руденка, який паплюжить нашу радянську дійсність. Я почав його читати, члени Політбюро, Володимир Васильович мене підтримав, а тов. Шелест

¹¹ ЦДАГО України, ф.1, оп. 2, спр. 67, арк. 45.

¹² Там само, арк. 82.

¹³ Там само, арк. 100.

¹⁴ Там само, арк. 124.

¹⁵ Там само, спр. 68, арк. 115.

обірвав — давайте завершуйте. Я очікував, що товариші з відділу пропаганди та агітації зацікавляться викличуть мене, розберуться. Ні, як буцімто нічого не сталося... чи по Запорізькій Січі. Ми вважаємо, що всьому повинна бути міра, щоб був класовий і дійсно партійний підхід. Для чого будувати там такий великий меморіал? Нам потрібно виховувати молоде покоління на бойових та трудових традиціях, подвигах героїв Громадянської та Великої Вітчизняної воєн»¹⁶.

Серед тих, хто найбільш ревно викривав помилки минулого, був перший секретар Івано-Франківського обкому КПУ Віктор Добрик. З трибуни пленуму він з особливою гордістю говорив, що ще в 1970 р. настійно радив П. Шелесту долучити до кримінальної справи Валентина Мороза, Івана Дзюбу та Івана Світличного, і «запроторити антирадянщиків». Відомо, що на той час ця ініціатива не знайшла підтримки у першого секретаря ЦК КПУ, який порадив В. Добрику:

«[...] ви займайтесь своїми націоналістами, а наших не чіпайте. Ми самі ними займаємося».

Поінформував учасників пленуму В. Добрик і про невдоволення П. Шелеста його критичною оцінкою фільму «Білий птах з чорною ознакою»¹⁷:

«Після виступу на XXIV з'їзді партії лунає дзвоник: “Слухайте, вам, що — робити нічого? Бачили знайшовся ще один ідеолог, Ватченко в Дніпропетровську, а Добрик в Івано-Франківську. Чого ви лізете не у свої питання? Займайтесь Добрик, своєю справою”. Я кажу — “Петро Юхимович, це справа першого секретаря обкому, тим паче тут”. “Слухайте, якщо вам набридло спокійно жити, так займайтесь тим, чи ви займаєтесь [...]”»¹⁸.

Інформацію про проведення в Українській РСР пленум ЦК КПУ було вміщено на шпальтах всесоюзної партійної газети «Правда». Зазначені у повідомленні формулювання:

¹⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп. 2, спр. 68, арк. 133.

¹⁷ Лідер партійної організації Івано-Франківщини вважав, що при перегляді фільму «Білий птах з чорною ознакою» «у окремих глядачів складається неправильне розуміння історичних подій і ганебної ролі українських націоналістів». Див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 2, спр. 67, арк. 132.

¹⁸ Там само. – Арк. 193.

«Учасники Пленуму гостро засудили прояви національного хизування і обмеженості в окремих керівних працівників, їх безпринципність і зазнайство, нетерпиме ставлення до думки інших, схильність до самореклами» —

переконали П. Шелеста у причетності до організованого цькування його персони Л. Брежнєва та М. Сулова.

Необґрунтовані звинувачення, фізична та моральна втома, тиск на членів родини¹⁹ спонукала Петра Шелеста написати заяву про звільнення з посади заступника голови Ради міністрів СРСР та обов'язків члена політбюро КПРС, яку було задоволено 27 квітня 1973 р. на Пленумі ЦК. У першій декаді травня 1973 р. в газеті «Правда» був оприлюднений указ Президії Верховної Ради про звільнення П. Шелеста від обов'язків заступника голови Ради міністрів СРСР у зв'язку з виходом на пенсію.

Залишення великої політики Петром Шелестом «за станом здоров'я» та «у зв'язку з виходом на пенсію» викликало неоднозначну реакцію серед населення України. Так, професор Львівського державного університету Пащук у колі колег стверджував:

«ЦК КПРС дуже гарно сформулювало відхід Шелеста, так як в противному випадку це могло викликати негативну реакцію громадської думки, створити прецедент розпочати нове цькування та гоніння українців під приводом боротьби з націоналізмом. Навіть буржуазній пропаганді немає чого говорити так як пенсія є пенсія. На жаль ці процеси в цілому є нездоровими... коли повністю спостерігається недовіра до всього українського [...]».

Його колега по Львівському університету професор В. Петров відставку П. Шелеста прокоментував таким чином:

«Шелест допустив в республіці ряд помилок, особливо ідеологічного порядку. З ним вчинили досить гуманно так

¹⁹ У щоденнику П. Шелеста за 6 грудня 1972 р. зазначено: «Іде гоніння і на родину; піддають безперервним перевіркам різними комісіями роботу моїх синів, сумніву — їхню кваліфікацію, ділові якості, навіть учене звання молодшого сина. Накладають заборону на його виїзд у закордонне відрядження з науковою метою. Обливають брудом мою дружину, пліткують, що ніби вона їздила у туристичні екскурсії за кордон за державний рахунок. Це найбільш нахабна брехня і плітка» (*Шелест Петро*. «Справжній суд історії ще попереду...». – С. 396).

як відродження націоналізму на Україні співпадає з його діяльністю в якості секретаря ЦК КПУ».

Більшість «респондентів», висловлення яких у прихований спосіб фіксували органи КДБ, вважали, що усунення П. Шелеста з партійної роботи призведе до посилення політичних репресій серед осіб,

«які проявляють підвищену увагу до своєї “національності”».

На думку старшого інженера Київського інституту автоматики Кохана вихід на пенсію П. Шелеста є

«завчасно підготовленою акцією, направленою на розгром національного руху на Україні, який в останні роки почав проявляти серйозну політичну опозицію, а Шелест створив для розвитку цієї сприятливі умови за що і поплатився [...]. Стаття про книгу “Україно наша радянська” стала бібліографічною рідкістю і створила навколо Шелеста в очах націоналістично налаштованих осіб ореол однодумця»²⁰.

Відійшовши від активної політичної діяльності П. Шелест майже рік не працював.

«Зі сторони спостерігаю і аналізую все, що відбувається, роблю висновки, порівняння [...]. За всім стежу — багато читаю, роблю помітки, все це потрібно для життя», –

зазначено у його щоденнику за червень 1973 р. Бажання продовжити працювати за фахом і поза політикою змусила П. Шелеста звернутися до Л. Брежнєва. Останній через ланцюжок — секретар ЦК КПРС Дмитро Устинов – міністр оборонної промисловості Петро Дементєв, допоміг влаштуватися головою дослідно-конструкторського бюро автоматики на одному з підмосковних заводів Міністерства авіаційної промисловості. Пропрацювавши понад десять років, наприкінці 1984 р. за два місяці до 70-річчя, вийшов на пенсію.

Пора вимушеного мовчання і забуття для П. Шелеста закінчилася лише в часи горбачовської «перебудови». Після тривалої перерви П. Шелест приїхав до Києва, почав давати інтерв'ю для преси та телебачення, брати участь у публічних заходах. У 1995 р. побачили світ його спогади «... Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС». У 1991 р. вітав проголошення незалежності України. Помер П. Шелест 22

²⁰ ГДА СБ України. Колекція документів.

січня 1996 р. у Москві, але за його заповітом 13 червня 1996 р. перепохований у Києві на Байковому цвинтарі.

Статья посвящена одному из драматических эпизодов в политической карьере украинского партийного деятеля Петра Шелеста. Анализируется механизм и технология отлучения от власти первого секретаря ЦК КПУ в начале 1970-х гг.

Ключевые слова: Петр Шелест, автономизм, маланчукизм, национал-коммунизм.

The article is dedicated to one of the dramatic event in the political career of Ukrainian party figure Petr Shelest. It analyzed how the first secretary of Central committee of KPU was ousted from his office.

Key words: Pert Shelest, autonomy, malanchukism, national-communism.

Леонід Місінкевич*

Участь громадськості України у процесі реабілітації жертв державного терору радянської доби

У статті висвітлюється діяльність громадських організацій, Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», науковців і краєзнавців щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій, відновлення історичної правди та об'єктивної оцінки подій сталінського беззаконня та свавілля.

Ключові слова: контрреволюційні злочини, реабілітація, жертви політичних репресій, позасудові органи.

Останнє десятиріччя ХХ століття увійшло історію України як період проголошення незалежності суверенної держави, який сприяв переосмисленню історичних подій, відновлення прав співвітчизників, що зазнали жорстоких репресій. Чимало громадян активно долучилися до надзвичайно важливої справи — реабілітації жертв політичних репресій, яка ятрила свідомість не одного покоління українців.

* *Місінкевич Л.Л.* — канд. істор. наук, професор кафедри філософії та політології Хмельницького університету регіонального управління та права.